

COLÓN, Andrés / COLÓN, Germán (2003): *La enseñanza del latín en la Baja Edad Media. Estudio y edición sinóptica de las Variationes de Fliscus con sus correspondencias en italiano, español, catalán y francés*. Madrid: Gredos, 565 p.

Amb la publicació del llibre *La enseñanza del latín en la Baja Edad Media* els autors, Andrés i Germán Colón, ens posen a l'abast una obra excepcional i de gran interès no només per als llatinistes i estudiosos de la Llatinitat ans també per als romanistes.

El gramàtic italià Fieschi de Soncino o Stephanus Fliscus va escriure a la segona meitat del s. xv l'opuscle *Sententiarum variationes seu synonyma* amb la intenció d'oferir als joves un mètode assequible, fàcil i agradable per a l'aprenentatge de la llengua llatina, tot prenent per base el principi de sinonímia. Fliscus va partir de frases en la seva llengua —l'italià— i va establir les diverses maneres d'expressar-les en llatí, fent que a cada frase italiana li corresponguessin diverses oracions sinònimes llatines.

Les frases de partença són nou-centes i el nombre de les llatines resulta extraordinàriament elevat, si tenim en compte que les *variationes* en la llengua del Laci poden ésser moltes. En llatí hi ha, com a mínim, tres o quatre oracions i en un cas, n'hi ha, fins i tot, vint (núm. 439). El text que ens interessa és fàcil de localitzar, ja que va precedit de la numeració corresponent. Heus ací un exemple:

43 ital. Io te ringratió.

llat. *Magnas tibi gratias dico. Amplissimas tibi gratias habeo. Immortales tibi gratias ago. Condignas tibi gratias referre nitor.*

El procediment de Fliscus fou conegut aviat en tot Europa i ja en el s. xv van aparèixer manuals semblants en diferents països, tot substituint les frases italianes per les pròpies dels respectius idiomes, conservant, però, la solució del llatí, sense gairebé cap canvi.

Els professors Colón ens fan conèixer les principals adaptacions o versions en les llengües romàniques i, així, a part de l'original italià, ens presenten dues versions en espanyol (la de Lucas de Torre o Lucas Turrensis i la d'Antonio de Nebrija), dues en català (la de Jeroni Amiguet i la de Joan Esteve) i una traducció francesa anònima. El text llatí és el que proposa el mateix Fliscus i correspon a l'edició romana de Stephanus Plannk (Roma 1480).

L'exemple esmentat abans i presentat només amb el text italià i llatí resulta completat de la forma següent, que, de fet, és la que els autors del llibre ens proposen, en aplegar el conjunt de frases romàniques i llatines:

43

Flisc	Io te ringratio.
Torre	Yo te dó gratias.
Nebr	Yo te dó muchas gratias.
Amig	Yo t'o regracie molt, o yo te'n fas moltes gràcies.
Estev	Yo te'n fas gràcies o t'o regracie.
franc	Ie te remercie grandement.
llat	<i>Magnas tibi gratias dico. Amplissimas tibi gratias habeo. Immortales tibi gratias ago. Condignas tibi gratias referre studeo. Meritas tibi gratias referre nitor.</i>

L'obra es presenta, doncs, com una sinopsi de sis manuals amb què a finals del s. xv s'intentava ensenyar la llengua llatina als joves; així ho manifesten els autors en el pròleg. L'estudi preliminar i les acurades notes explicatives d'Andrés i de Germán Colón contemplan diversos aspectes que ens permeten d'avaluar les aportacions de les *Variationes* del gramàtic italià en la investigació lingüística, més que no pas com a simple instrument didàctic escolar. Amb el rigor que els caracteritza, els autors ens informen de la vida i obra de Fliscus, de les fonts utilitzades i de les adaptacions romàniques; fan amb molta precisió la descripció dels textos, tot presentant el contrast interromànic i la comparació dels textos hispànics, sense oblidar les referències lèxiques i els fenòmens gramaticals més diversos. Completen la informació una referència als criteris d'edició, un repertori bibliogràfic i les correspondències Fliscus-Esteve (pp. 79-86). Un extens i acurat aparat crític clou el llibre.

Cal recordar que en el s. xv el llatí i les llengües vulgars mantenien una certa pugna arreu d'Europa. La llengua del Laci començava a patir la competència de les llengües romàniques, però no deixava de mantenir-se encara amb fermesa en els sectors doctes, tot sobrevivint com a llengua de la cultura, del dret, de la diplomàcia, de la filosofia i, sobretot, de l'església; així, ocupà durant llarg temps un lloc cabdal en l'ensenyament de la gramàtica. En aquest ensenyament hi havia dues referències antigues bàsiques: *L'ars grammatica* de Donat (s. iv) i la *Institutio de arte grammatica* de Priscià (ss. iv-v). Sobre aquesta base ja en l'època medieval sorgiren i s'imposaren autors i obres diverses, com ens fan conèixer els professors Germà Colón i Amadeu-J. Soberanes en l'obra *Panorama de la lexicografia catalana* (Barcelona 1986).

Amb l'entrada de l'Humanisme s'intenta renovar l'ensenyança de la gramàtica llatina i un exemple ens el dona l'obra *Rudimenta grammatices* de Niccolo Perotti, que hom pot considerar com a primera gramàtica i estilística per a l'aprenentatge del llatí en tots els nivells. En aquesta posició situem el manual de Fliscus; aquest en la salutació al canceller vicentí de Pàdua, Johannes Meliorantio, (p. 89) fa al·lusió a la consideració de les *variationes* com a *sententiae synonymae*, útils per a interrelacionar les parts de la retòrica de l'oració i les de l'argumentació, tot remarcant la importància de la imitació i la composició.

Estructura de les frases: El text llatí

El conjunt de les frases és estructurat en *exordium*, *narratio*, *diuisio*, *confirmatio*, *confutatio* i *conclusio* i el tema o contingut està relacionat, en general, amb activitats, aspectes i qüestions que dignifiquen la vida humana (el treball, la diligència, la modèstia, l'amistat, l'amor, la prudència, la virtut, el saber, etc.). Ho podem veure en les expressions que a manera d'epígraf encapçalen alguns textos: *Diligentiae denotatio*; *Amoris significatio*; *Officia prudentiae et cognitionis*; *Virtus constantiae*, etc.

Andrés i Germán Colón estimen que el llatí de les frases és bastant correcte, sovint elegant i proper al ciceronià. No obstant això, seria agosarat dir que ens trobem davant d'unes composicions amb finalitat artística. Stephanus Fliscus el que pretén és posar a l'abast del alumnes uns exercicis que amb un suport temàtic divers, moralitzador, instructiu i quotidià siguin especialment útils per a conèixer l'aplicació de les normes gramaticals de major interès; de fet, la gramàtica i el lèxic en són

el pretext principal. En són il·lustratius determinats agrupaments sota epígrafs com *Partitio per nomen substantivum*; *Partitio per nomen adiectivum*; *Participium et adverbium*, etc.

La disposició i organització de les frases no revelen que el gramàtic hagi pensat en un procés d'aprenentatge progressiu, amb el pas de frases senzilles a altres més complexes. Per exemple, en el núm. 498 hi ha la frase *potestatem habeo* (it. *tu hai la possanza*) i molt abans, en el núm 114 hi ha un major grau de dificultat: *tua gratia, quae mihi numquam defuit, me tibi deuinctum efficit* (it. *la tua gratia, la quale non m'è mai mancata, si m'a a te sempre obligato*).

Pot ser d'especial interès per als llatínistes fer ressaltar algunes particularitats relacionades amb la grafia d'alguns mots, amb l'ús del lèxic o amb l'aplicació de determinades normes gramaticals. Fixem-nos, per exemple, amb l'ús sovintejat de *e* per *ae*, *oe*: *tante* (236), *letitia* (345), *cepi* (231, 233), ...o, per hipercorrecció, *ae*, *oe* en lloc de *e*: *aequidem* (145, 150, 185, 227...), *foelicior* (151), *foelicitatem* (151, 181)...; també la vacil·lació entre el prefix *per-* i *prae-* (205, 440, 563, 588...) o la confusió entre *a* / *ab* i *ad* (13). No hi manquen alguns errors del tipus *ieiuna* (870) per *inania* o *aspersi* (895) per *exarai* o la presència d'alguns mots d'ús molt esporàdic o inexistent en el llatí de l'antiguitat clàssica: *conducibiles* (469), *finaliter* (813, 838, 860...), *praenosticatio* (454, 611), o l'ús del verb impersonal *suppudet* (207) del qual només en trobem testimoni en Ciceró.

A més del gust pels comparatius i superlatius, sovint trobem la unió de dues paraules: *indies* (16, 219, 306, 874...), *quamfaciliter* (74), *quamgratissima* (87, 117...), *impraesentiam* (698), *floxi-faciens* (785), etc.

No ens pot, d'altra banda, passar desapercebut l'ús de l'*amplificatio* i enumeració com a recurs per a fer més comprensible algun dels termes de la frase llatina, com en el núm. 223 en què s'especifiquen les virtuts i vicis, o en el núm. 356 en què s'enumeren les raons per les quals els homes canvien de voluntat; en el núm. 112 el mot *periculi* de la frase italiana es converteix, en una de les frases llatines, en *simultates*, *iurgia*, *conuicia*, *offensiones atque incommoda*.

És cert que la sinonímia és la base de la metodologia de Fliscus, però no sempre es compleix l'indispensable requisit de fer que els termes en joc diguin exactament el mateix; així, no és estrany que es recorri en algunes ocasions a solucions binàries, com podem observar, entre altres exemples, en el núm. 145, en què la *temperanza* del text italià ofereix les solucions llatines *ordo et moderatio*, *castitas et abstinentia* o *uerecundia ac parcimonia*.

Els professors Colón han intentat resoldre alguns dubtes morfosintàctics o lèxics, com adverteixen en el cap. 8. Així mateix, fan notar les coincidències del llatí d'Antonio de Nebrija i de Lucas de Torre, la correcció del llatí de Jeroni Amiguet i del francès i la dubtosa fiabilitat del llatí de Joan Esteve.

El corpus romànic

Andrés i Germán Colón, amb la disposició conjunta de cada frase en italià, espanyol, català i francès davant dels variats sinònims llatins, han format un corpus romànic, que, com ells mateixos indiquen, constitueix una font d'informació excel·lent, on filòlegs i lingüistes poden contrastar aspectes de llurs estudis.

En la comparació dels textos hispànics els autors apunten la possibilitat que Lucas de Torre i Nebrija siguin la mateixa persona, però no insisteixen en aquesta qüestió i el que els interessa és veure les coincidències i discrepàncies entre els textos d'ambdós, tant en grafia com en morfosintaxi i lèxic. On Nebrija escriu *haunque* (115,133), *conoscer* (229, 384), *merzco* (192), Torre escriu, respectivament, *aunque*, *cognoscer* i *meresco*. En el lèxic, per exemple, Nebrija substitueix *letras* per *cartes* (23, 28...), *amicicia* per *amistad* (704, 832, 894) o *amorosa* per *graciosa* (415). Torre usa, per exemple, *reputar* (131, 147, 575...), Nebrija prefereix *tener por* o *hacer cuenta* (815); on Torre escriu *celeridad* (llat. *sceleritatem*), Nebrija fa ús de *malicia* (209). La correspondència del llatí *numquam* és en Nebrija *jamás*, mentre que per a Torre és *nunca*.

Sense ànim d'esgotar totes les possibilitats, els autors subratllen alguns fenòmens lingüístics d'interès: l'ús del gerundi (56, 97, 100...), de "ser" i "estar" (195, 274, 336...), d'"haver" i "tenir" (45, 239, 284, 698...) o l'ús contraposat dels verbs de moviment "ir" i "venir" en espanyol i les altres llengües romàniques (257).

Deixant de banda altres consideracions, cal fer ressaltar l'atenció que els autors del llibre dediquen a mostrar i estudiar les particularitats de les oracions subordinades, sobretot, de les condicionals en l'expressió de la realitat i la irrealitat en el present i en el passat. (cf. caps. 5.1 i 5.2).

Contrastant els textos catalans d'Amiguet i d'Esteve es fa evident la importància que per als investigadors tenen aquests textos, no solament per a l'estudi de l'evolució de la llengua, sinó també com a testimoniatge davant de la polèmica, que els autors qualifiquen de ridícula, plantejada sobre el valencià. En aquest sentit no hi manquen exemples, com l'ús de *servici* i *servei* (*servey*) (97, 108, 115, 116, 120, 567, 573...; *dos* i *dues* (360, 361, 362, 363, 379...); *tostemps* i *sempre* (105, 302, 597...) o *més* i *pus* (101, 471...) que reflecteixen la contesa entre els adverbis llatins *magis* i *plus*.

Són rellevants els aspectes morfològics del verb; ens abelleix oferir alguns exemples contrastius: *escriguí* / *escriví* (255), *dech* / *deig* (65, 94, 108, 442...), *puch* / *puixch* (746), *defensar* / *defendre* (800, 801...) etc.

Interessant és el repertori dels verbs que expressen el concepte de "afavorir", amb l'antic *favo-rejar* (*favoregar*) que Esteve emprà en una ocasió en la forma prefixada *afavorejar* (800), que fins aleshores no havia estat documentada.

Pel que fa al predomini de la varietat valenciana en els textos dels adaptadors catalans, no deixa d'èsser curiós que Amiguet en el núm. 889 tradueixi el llatí *ex studio Bononiensi per del studi de València*.

En establir les discrepàncies entre ambdós adaptadors els professors Colón posen en relleu que Esteve, pel que fa al lèxic, es mostra més arcaïtzant que Amiguet. Assenyalen també que en l'ús de determinats vocables, locucions o afegiments és evident la influència de Nebrija sobre Amiguet (579, 679, 768, 856, 895...); amb tot, no es refusen aspectes de l'originalitat d'aquest darrer (79, 266, 642, 706...).

Un ressò de la retòrica medieval amb tot el pes de l'*ars dictaminis* es manifesta, sobretot, en el fet d'expressar un terme o una idea per dos o més mots sinònims o quasi sinònims o per una parafrasi, tècnica que pot respondre a una vacil·lació en l'ús o al desig d'atansar-se més al sentit de les paraules; d'altra banda és una manera d'introduir llatínismes en la llengua pròpia. Recordem que a França, el traductor d'Aristòtil, Nicole Oresme, va incorporar al francès mots com *agent*, *auditif*, *persiste*, etc. en presentar la juxtaposició de paraules *agent et faiseur*, *la puissance auditive ou puissance d'oïr*, *persiste ou demourer* i altres, com assenyala W. V. Wartburg en el seu llibre *Evolution et structure de la langue française* (París 1946). Ja en l'antiguitat clàssica, Ciceró, fidel a la *copia dicendi*, presenta agrupaments binaris com una de les característiques destacades del seu estil; així mateix hi ha exemples en altres autors, com Plaute i Sèneca.

En els textos que ara ens ocupen, i que concretem en els catalans, podem assenyalar exemples com els següents: *pus grat o alegre* (it. *pui grato*) (19); *yo t'o regracie molt o yo te'n fas moltes gràcies* (it. *io te ringratio*) (43); *totes les tues coses o fets* (it. *ogni toa cosa*) (120); *la tu gràcia o liberalidad o dignidad* (it. *la toa gratia*) (114); *irat o felló* (it. *curizzato*) (209); *mancha o fall* (it. *mancha*) (334); *instables e poch duradores* (it. *instabile*) (644); *auctoritat o consell o gràcia o virtut* (it. *autorità*) (262), etc.

Sense entretenir-me gaire a fer palesa la presència d'alguns mots que inclouen algun problema lingüístic o que han motivat o poden motivar alguns estudis particulars, n'hi haurà prou amb assenyalar algunes aportacions, per bé que esporàdiques, que em sembla bé d'afegir al material que el llibre ens ofereix. Penso en les paraules *chiquea* (22) i *chich* (233) amb què Amiguet es refereix a l'etapa juvenívola de la vida; en la forma *gabaré* amb què aquest expressa la "complaença", o en l'ús d'*aldre* (271), freqüent en el català medieval i sobretot en Sant Vicent Ferrer. Mereix atenció també contrastar les formes *larga* / *longa* (225) entre els adaptadors catalans o l'ús de les variants

loor, laor, lahor que trobem en el núm. 137. Joan Esteve dona testimoni de la forma prefixada *amolestat* (324) per traduir l'italià *rincresciuta* i emprà l'adverbi antic *envides* (56, 281) (llat. *uix*, it. *ap-pena*) on Amiguet fa ús de *esquasament* i *a penes*). No té menys interès trobar (100) *cercant* (294) oposat al *buscando* de Torre i Nebrija, o trobar diverses vegades (481, 518, 541, 542, ...) emprat per Amiguet *degú* amb la *d-* inicial que s'explica per la dissimilació de la nasal en l'indefinit *negun*.

Els antropònims

En les pàgines 71-74 Andrés i Germán Colón fan una recopilació i estudi dels antropònims, pensant, sens dubte, en l'interès que l'aspecte onomàstic pot tenir per als lingüistes.

Fliscus en les seves frases italianes emprà noms propis de l'antiguitat clàssica: *Tullio*, *Appio*, *Mario*, *Lentulo*, *Clodio*, *Plauto*, etc. És excepcional trobar en els núm. 564, 579, 756, i 815 *Guasparino* o *Gasparino*, nom del seu col·lega Gasparino Barzazzi de Bèrgam, autor d'un tractat d'eloquència. En una ocasió (núm. 120) trobem *Pietro* i en el núm 221 un tal *Marcho Scarampano*, que també accepta Esteve i la traducció francesa.

Els adaptadors acomoden els noms a llurs llengües, però es permeten també de fer alguns canvis: per a *Mario* de Fliscus (22) trobem *Pedro* en Nebrija i Torre, *Pere* en Amiguet, *Johan* en Esteve i *Roulant* en el text francès. A qui agraden més els canvis és a Jeroni Amiguet. El nom preferit és *Martí* (49, 50, 125, 206, 224, 298, 739), però també s'hi troben *Antoni*, *Galceran*, *Francesch*, *Daniel*, *Jaume*, etc. Una sola vegada posa el seu nom *Hierònim* (564) i en el núm. 51 recorre a *el mestre*, quan tots els altres prefereixen fer ús de *Tullio*, *Tuli* o *Tulle*. A Joan Esteve ja li va bé fer ús del seu nom, *Joan* o *Johan*.

De topònims n'hi ha molt pocs: *Soncino*, la seva ciutat natal en el núm. 313, i en aquest mateix número, *Cremona*, en una frase llatina. Amiguet escriu *València* en lloc de *Bologna* (889) i Lucas de Torre en el núm. 290 canvia *Bologna* per *Salamanca*.

Clouen la part introductòria del llibre i els seus diversos apartats explicatius, uns prefacis en llatí amb la corresponent traducció castellana; contenen el pròleg de Fliscus, les dedicatòries de Lucas de Torre, l'epístola directiva de Jeroni Amiguet i l'acurat aparat crític. Això, unit al rigor científic amb què són presentades i tractades les diverses qüestions que planteja el corpus llatí i romànic, fa que el llibre d'Andrés i Germán Colón sigui una font inescapable de notícies i suggeriments molt profitosos per a conèixer la situació lingüística en la transició del s. xv al xvi i també per a l'estudi i reflexió sobre molts problemes que les llengües, en general i en tots els temps, han suscitat.

Stephanus Fliscus i les seves *Variationes* gaudiren de bona fama en els segles xv i xvi, però avui, per a una bona part dels estudiosos, el gramàtic italià i la seva obra són gairebé desconeguts. Ara, però, després de la publicació del llibre dels lingüistes Andrés i Germán Colón, de reconeguda vàlua en el seu camp, ja no es podrà dir el mateix. Partint de les aportacions de Fliscus i de la contribució d'Antonio de Nebrija (*Elegancias romançadas*), de Lucas de Torre (traducció impresa a Salamanca ca. 1490), de Jeroni Amiguet (*Sinonima variationum sententiarum elegantiarum stilo constructa ex italico sermone in valentinum*, ed. 1502), de Joan Esteve (*Liber elegantiarum*) i de la traducció francesa anònima, ells ens fan conèixer el magnífic corpus romànic que han elaborat i en el qual, per dir-ho amb les mateixes paraules seves, "cada lingüista tiene aquí un laboratorio donde ensayar contrastivamente los problemas que le preocupen".

Dolors CONDOM GRATACÒS
Catedràtica de Llatí
I.E.S. Jaume Vicens Vives
Girona